

A Critique of Sheikh Hurr Amili's Objection to the Remoteness Argument of Supporters of Quranic Interpretation

Mostafa Nili¹

Received: 2025/02/19 • Revised: 2025/05/06 • Accepted: 2025/09/12 • Published online: 2025/10/01

Abstract

The issue of the authority (*hujjiyyah*) of understanding and interpreting the Quran by non-infallibles is one of the longstanding and contentious topics among Shia jurists and hadith scholars. This disagreement dates back to the very beginning of Islam and continues to the present day, giving rise to various approaches to Quranic exegesis. Among these approaches is the *Akhbari* school, which insists that the Quran must be interpreted only in conjunction with the narrations of the Infallibles (peace be upon them) and deems any interpretation without recourse to these narrations impermissible. Sheikh Hurr Amili, a prominent Shia scholar of the Safavid era and a key proponent of the *Akhbari* thought, addressed this issue in his book *al-Fawa'id al-Tusiyyah*. In it, he presented arguments against the permissibility of interpreting the Quran independently and questioned the applicability of the apparent meanings (*zawahir*) of the Quranic text as *muhkamat* (clear and decisive verses).

1. Third-level seminary student in Tafsir and Qur'anic Sciences, Ahl al-Athar Institute of Higher Education; Master's student in Qur'anic and Hadith Studies, University of Qur'an and Hadith, Qom, Iran. nilnmostafa44@gmail.com

* Nili, M. (2025). A Critique of Sheikh Hurr Amili's objection to the remoteness argument of supporters of Qur'anic interpretation. *Studies of Qur'anic Sciences*, 7(2), pp. 133-161.
<https://doi.org/10.22081/JQSS.2025.71167.1357>

Publisher: Islamic Sciences and Culture Research Institute, Qom, Iran

© 2025 "authors retain the copyright and full publishing rights"

His views remain a subject of scholarly debate and critique. One of the arguments he offered in support of his position is based on the concept of circular reasoning (*dawr*). However, since the interpretation of the Quran directly affects the understanding of religion, Islamic beliefs, lifestyle, and the application of religious rulings, it is noteworthy that Sheikh Hurr Amili—despite belonging to the *Akhbari* school, which typically dismisses rational argumentation—resorted to logical reasoning and discussed these issues in a work like *al-Fawa'id al-Tusiyyah*, which reflects his theological stance. This makes a critical analysis of his views essential. This research aims to examine and critique Sheikh Hurr Amili's arguments, particularly his reasoning regarding the circularity of Quranic interpretation, and to highlight the strengths and weaknesses of his analyses—especially concerning the permissibility of interpreting the Quran.

Using a descriptive-analytical method, the study investigates the evidence he provides for the alleged circularity in interpreting the Quran.

Despite extensive searches among existing studies, no research directly dedicated to this specific topic was found. However, related works include *'Ulum al-Quran 'ind al-Mufasssin* (Quranic Sciences among the Exegetes) by Markaz al-Thaqafa wa al-Ma'arif al-Quraniyya; *Akhbariyyah (History and Beliefs)* by Ebrahim Beheshti; *Mabani Tafsir al-Quran* (Foundations of Quranic Exegesis) by Reza Modarres; the article "The Authority of Understanding and Interpreting the Quran by Non-Infallibles in Shia Narrations" by Kazem Qazizadeh and Mohaddeseh Moghiminezhad Davarani; and the article "An Examination the Akhbari Theory on the Non-Authority of Quranic Apparent Meanings" by Mohammad Javad Salmanpour. A review of these works reveals that none has comprehensively and exclusively dealt with the topic under study. Therefore, this paper explores the issue in detail for the first time.

This study aims to provide both *naqdi* (refutational) and *halli* (resolving) responses to Sheikh Hurr Amili's arguments and to demonstrate that, according to the majority of Shia and Sunni scholars, the apparent meanings of the Quranic verses possess authoritative value. On this basis, the interpretation of the Quran by non-infallibles is not only permissible but also an indispensable necessity for the correct understanding of religion.

The study shows that Sheikh Hurr Amili sought to present a logical argument to prove the impermissibility of interpreting the Quran without the narrations and to deny the authority of the Quran's apparent meanings. However, as demonstrated, his reasoning faces multiple objections—both refutational and resolving—such as the problem of circularity in relying on the Quran's authority while validating it through hadith, or the establishment of the authority of the Quran's apparent meanings through various arguments, including rational proof and the *sira 'uqala'iyya* (practice of rational people). Moreover, his general claim that the Quran is *qat'i al-sudur* (certain in transmission) but *zanni al-dalalah* (probable in meaning), as opposed to hadith, is countered by multiple evidences.

From these findings, it can be concluded that, according to the well-established opinions of leading Shia and Sunni scholars, the apparent meanings of the Quran are authoritative, and consequently, interpreting the Quran is permissible—indeed, based on strong evidence, it is deemed a necessity. Only *Akhbari* scholars, such as Sheikh Hurr Amili, due to their foundational differences, maintain the impermissibility of interpreting the Quran without recourse to narrations, a position rejected by exegetes (*mufasssirun*) and *usulis* (principlists).

Keywords

Akhbaris, Sheikh Hurr Amili, *Al-Fawa'id al-Tusiya*, authority of apparent meanings of the Qur'an, permissibility of interpretation, remoteness argument.

نقد إشكال الشيخ حر العاملي على دائرية استدلال مؤيدي تفسير القرآن*

مصطفى نبلي^١

تاريخ الإستلام: ٢٠٢٥/٠٢/١٩ • تاريخ التعديل: ٢٠٢٥/٠٥/٠٦ • تاريخ القبول: ٢٠٢٥/٠٩/١٢ • تاريخ الإصدار: ٢٠٢٥/١٠/٠١

الملخص

تُعدُّ مسألة حجية فهم وتفسير القرآن من قبل غير المعصومين من المواضيع الجدلية والعريقة بين فقهاء ومحدثي الشيعة. وقد نشأ هذا الخلاف منذ بدايات الإسلام ولا يزال مستمراً حتى اليوم حيث نشأت رؤى متعددة حول تفسير القرآن الكريم. من بين هذه الرؤى، تيار الأخبارية الذي يؤكد على ضرورة تفسير القرآن بالاستناد إلى روايات المعصومين عليه السلام، ويعتبر التفسير بدونها غير جائز. ومن أبرز الشخصيات التي تبنت هذا الرأي، الشيخ حر العاملي، الذي عرض في كتابه "الفوائد الطوسية" مجموعة من الأدلة لإثبات عدم حجية ظواهر القرآن ومنع تفسيره دون الرجوع إلى الروايات. من أهم حججه حجته القائمة على دورية التفسير، والتي عرضها في ثلاثة أبعاد مختلفة، مما يدل على قدرته الجدلية. في هذا البحث، تم تحليل هذه الأدلة باستخدام منهج نقدي وبأسلوب وصفي وتحليلي. الهدف من هذه الدراسة هو تقديم الردود والحلول لحججه

١٣٦
 مجلّة الدراسات القرآنية
 سال هـ. ١٤٠٢

١. طالب في المستوى الثالث في التفسير وعلوم القرآن، معهد الأئمة الأطهار عليه السلام للتعليم العالي، طالب ماجستير في علوم القرآن والحديث، جامعة القرآن والحديث، قم، إيران.
 Nilnmostafa44@gmail.com

*نبلي، مصطفى. (٢٠٢٥). نقد إشكال الشيخ حر العاملي على دائرية استدلال مؤيدي تفسير القرآن، دراسات العلوم القرآنية، ٧(٢)، صص ١٦١-١٣٣.

<https://Doi.org/10.22081/JQSS.2025.71167.1357>

© ٢٠٢٥ «حقوق الطبع والنشر محفوظة للمؤلفين بشكل كامل»

وإثبات أن ظواهر آيات القرآن الكريم حجة حسب رأي أغلبية علماء الشيعة والسنة، وبالتالي فإن تفسير القرآن من قبل غير المعصومين ليس جائزاً فحسب، بل يعتبر ضرورة لا يمكن إنكارها لفهم الدين بشكل صحيح.

الكلمات المفتاحية

الأخباريون، الشيخ حر العاملي، الفوائد الطوسية، حجة ظواهر القرآن، جواز التفسير، الاستدلال الدوري.

نقد اشکال شیخ حر عاملی به دوری بودن استدلال موافقین تفسیر قرآن

مصطفی نیلی^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۰۱ • تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۲/۱۶ • تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۲۱ • تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۰۹

چکیده

موضوع حجیت فهم و تفسیر قرآن توسط غیر معصومین یکی از مباحث چالش برانگیز و دیرین در میان فقها و محدثین شیعه به شمار می‌رود. این اختلاف، از همان آغاز اسلام نشأت گرفته و همچنان به حیات خود ادامه داده است و تفکرات گوناگونی درباره تفسیر قرآن شکل گرفته است. از جمله این تفکرات، جریان اخباریگری است که بر لزوم تفسیر قرآن همراه با روایات معصومین علیهم‌السلام تأکید می‌کند و در صورت عدم بهره‌گیری از این روایات، تفسیر را جایز نمی‌داند. یکی از شخصیت‌های برجسته در این دیدگاه، شیخ حر عاملی است که در کتاب الفوائد الطوسیه، دلایلی را در اثبات حجت نبودن ظواهر قرآن و منع تفسیر آن بدون رجوع به روایات ارائه می‌دهد. یکی از مهمترین استدلال‌های وی، نظریه دوری است که با سه بعد مختلف مطرح شده و از توانمندی استدلالی او حکایت دارد. در این پژوهش،

۱۳۸
 مُطالعات قرآنی
 سال هفتم، شماره ۲، ۱۴۰۴

۱. طلبه سطح سه تفسیر و علوم قرآنی موسسه آموزش عالی ائمه اطهار علیهم‌السلام، دانشجوی کارشناسی ارشد رشته علوم قرآن و حدیث دانشگاه قرآن و حدیث، قم، ایران.
 nilnmostafa44@gmail.com

* نیلی مصطفی. (۱۴۰۴). نقد اشکال شیخ حر عاملی به دوری بودن استدلال موافقین تفسیر قرآن. مطالعات علوم قرآن، (۲)۷، صص ۱۳۳-۱۶۱.

<https://Doi.org/10.22081/JQSS.2025.71167.1357>

□ ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران.

© ۱۴۰۴ «حق تألیف و حقوق کامل انتشار برای نویسندگان محفوظ است»

با استفاده از رویکردی نقادانه و روش تحقیق توصیفی و تحلیلی، به تحلیل و بررسی این ادله پرداخته شده است. هدف از این بررسی، ارائه پاسخ‌های نقضی و حلی به دلایل او و اثبات این مسئله است که براساس دیدگاه غالب دانشمندان شیعه و اهل سنت، ظواهر آیات قرآن کریم از حجیت برخوردارند و بر این اساس، تفسیر قرآن توسط غیر معصومین نه تنها جایز، بلکه ضرورت انکارناپذیر برای فهم صحیح دین تلقی می‌شود.

کلیدواژه‌ها

اخباریان، شیخ حر عاملی، الفوائد الطوسیه، حجیت ظواهر قرآن، جواز تفسیر، استدلال دور.

مقدمه

در طول تاریخ اسلام، تفسیر قرآن یکی از مهمترین حوزه‌های علمای دین برای فهم معانی و استخراج احکام الهی بوده است. با ورود دانشمندان بسیاری به این عرصه، این فرآیند همواره با چالش‌ها و مسائل متعددی مواجه بوده که از جمله آنها می‌توان به مسئله جواز تفسیر و حجیت آن اشاره کرد. شیخ حر عاملی، یکی از علمای برجسته شیعه در دوران صفویه و حامل تفکر اخباری‌گری، در کتاب الفوائد الطوسیه به این موضوع پرداخته و دیدگاه‌هایی مبنی بر جایز نبودن تفسیر قرآن و عدم شمول ظواهر قرآن در محکومات را مطرح کرده است که همچنان محل بحث و نقد محققان قرار دارد. از جمله استدلال‌هایی که برای دیدگاه خود مطرح کرده، استدلال دور است. اما از آنجایی که تفسیر قرآن نه تنها در نحوه فهم دین و عقاید اسلامی، بلکه در سبک زندگی و نحوه تطبیق احکام شرعی تأثیر مستقیم دارد، از طرفی مشهود است که شیخ حر عاملی، به‌رغم تعلق به جریان اخباری که به استدلال‌های عقلی اهمیتی نمی‌دهند، به استدلال منطقی روی آورده و این مباحث را در کتابی همچون الفوائد الطوسیه مطرح کرده که عقاید این عالم را بازگو می‌کند، تحلیل انتقادی دیدگاه‌های وی ضروری به نظر می‌رسد. این تحقیق تلاش دارد با تمرکز بر دیدگاه‌ها و استدلال‌های این عالم برجسته، به نقد و بررسی موضوع پرداخته و نقاط قوت و ضعف تحلیل‌های وی را بویژه در مسئله جواز تفسیر قرآن روشن سازد.

۱. پیشینه پژوهش

پس از جستجوی‌های فراوان میان پژوهش‌های گوناگون، پژوهشی که به‌طور مستقیم به این مبحث پردازد یافت نشد؛ اما پژوهش‌هایی که به این مبحث به‌طور کلی مرتبط هستند را به‌اختصار اشاره کرده، تفاوت آنها را با این تحقیق ذکر می‌کنیم.

۱-۱. کتب

کتاب مستقلی در این امر و یا مسئله‌ای که به‌صراحت به موضوع بحث پردازد،

یافت نشده است؛ اما در میان تعدادی از کتاب‌ها، مسائلی وجود دارد که ارتباطی به پژوهش دارد که به اختصار به آنها اشاره می‌کنیم:

۱. علوم القرآن عند المفسرین نوشته مرکز الثقافه و المعارف القرآنیة. آنچه در این کتاب وجود دارد در حقیقت مجموعه‌ای است از آراء دانشمندان علوم قرآنی که پیرامون موضوعات مختلف علوم قرآن مطالبی را در لابلای کتاب‌های تفسیری خود بیان نموده‌اند که یکی از آنها جواز تفسیر و اقوال در حول و محور آن است. مانند این پژوهش که در مسئله جواز تفسیر بحث می‌شود؛ اما تفاوت این کتاب با تحقیق پیش‌رو آن است که در این تحقیق دیدگاه یک اخباری پیرامون جایز نبودن تفسیر بیان می‌شود؛ اما در این کتاب به شکل جزئی و دقیق به دیدگاه شیخ حر عاملی و دیگر اخباریان پرداخته نشده است.

۲. اخباریگری (تاریخ و عقاید) نوشته ابراهیم بهشتی. این کتاب که در حوزه تاریخ تشیع به نگارش درآمده است، به یکی از گرایش‌های فکری آن، یعنی اخباریان پرداخته است. اثر یادشده افزون بر بازکاوی تاریخ اخبارگرایی و شناساندن اخباریان سرشناس و آراء و افکار آنان، به پژوهش در مبانی اخباریگری، نقد مبانی آنان و مقایسه آنها با مبانی اصولیان پرداخته است. در این کتاب به مسائلی همچون حجیت ظواهر نزد اخباریان پرداخته که می‌توان به پژوهش مرتبط باشد؛ اما پژوهش پیش‌رو فقط دیدگاه یکی از اخباریان یعنی شیخ حر عاملی را بیان می‌کند و آن را مورد نقد و بررسی قرار می‌دهد.

۳. مبانی تفسیر قرآن نوشته رضا مودب. کتاب حاضر، با هدف بررسی مبانی و پیش‌فرض‌های مفسران قرآن، برای درس «مبانی تفسیر» و برخی مباحث علوم قرآنی در دوره ارشد و... تدوین شده و در آن سعی شده است با توجه به اختلاف نظر مفسران، در خصوص اهم مبانی تفسیر، کامل‌ترین مبانی برگزیده شود و آراء دیگران تحلیل شود که یکی از آن مبانی، امکان و جواز تفسیر است که نویسنده به آن می‌پردازد. معظم بحث در این پژوهش هم درباره جواز تفسیر است؛ اما این پژوهش در مقام بیان همه ادله جواز

تفسیر و بررسی آنها نیست، بلکه نقد دیدگاه شیخ حر عاملی در جواز تفسیر و حجیت ظواهر قرآن است.

۱-۲. مقالات

۱. «حجیت فهم و تفسیر غیر معصومین از قرآن کریم در روایات شیعه» قاضی زاده، کاظم و مقیمی نژاد داورانی، محدثه.

در این مقاله، به بررسی دلالت برخی روایاتی می‌پردازد، مانند روایاتی که امر به تمسک به قرآن کریم می‌کنند و یا روایاتی که جایگاه قرآن را در حاکمیت بیان می‌کنند، روایاتی که شرط نافذ بودن شروط را عدم مخالفت آنها با قرآن کریم می‌دانند و.... تفاوت این مقاله با تحقیق پیش‌رو این است که تحقیق مربوط به استدلال به جایز نبودن تفسیر از سوی یکی از اخباریان یعنی شیخ حر عاملی است؛ اما آن مقاله روایات جواز تفسیر را بیان کرده است.

۲. «بررسی نظریه ی اخباریین در عدم حجیت ظواهر قرآن» سلمان پور، محمد جواد. این مقاله در صدد اقامه دلیل اخباریان بر عدم حجیت قرآن و انکار آنها نسبت به این مسئله است؛ اما پژوهش پیش‌رو فقط به یکی از علمای اخباری، یعنی شیخ حر عاملی می‌پردازد که ایشان برای عدم حجیت ظواهر قرآن جایز نبودن تفسیر دلیل اقامه می‌کند.

با مروری بر آثار فوق روشن می‌شود که تاکنون نگاشته‌ای به‌طور مفصل و همه‌جانبه به این مبحث به رشته تحریر در نیامده است؛ بنابراین نوشتار پیش‌رو برای نخستین بار به بررسی این موضوع پرداخته است.

۲. مفهوم‌شناسی

۱-۲. تفسیر

تفسیر از ماده «فسر» به معنای بیان و کشف (معرفت، ۱۴۱۸ق، ج ۱، ص ۱۳) و یا ایضاح و تبیین است (ذهبی، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۳) و از همین لفظ و معنا در آیه «وَلَا يَأْتُونَكَ بِمَثَلٍ إِلَّا جُنَاكَ

بِالْحَقِّ وَ أَحْسَنَ تَفْسِيرًا» (فرقان، ۳۳) استفاده شده است. فسر و سفر همان گونه که از نظر لفظی قریب‌اند، از لحاظ معنایی نیز به یکدیگر نزدیک‌اند؛ با این تفاوت که فسر برای اظهار معنای معقول و مفاهیم غیر محسوس و سفر برای نمودار ساختن اشیای خارجی و محسوس به منظور دیدن است، مثلاً می‌گویند: سفرت المرأة عن وجهها و اسفرت: زن صورت خویش را آشکار کرد. یا گفته می‌شود: اسفر الصبح: سپیده صبح پدیدار گشت (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۴۷)؛ اما تفسیر در تعریف اصطلاحی حدّ خاصی ندارد و علما آن را تعریف شرح الاسمی و به وجوه متعددی معنا کردند مانند: ۱. زدودن ابهام از لفظ مشکل و دشوار، که در انتقال معنای مورد نظر، نارسا و دچار اشکال است (معرفت، ۱۴۱۸ق، ج ۱، ص ۱۳)؛ ۲. علمی که از کیفیت نطق به وسیله الفاظ و مدلولات و احکام فردی و ترکیبی آن و همچنین معانی آن که حالت ترکیب بر آن حمل می‌شود، بحث می‌کند (ابو حیان، ۱۴۲۰ق، ج ۱، صص ۱۳-۱۴)؛ ۳. بیان هر چه که در آن خفایی وجود دارد از قبیل مشترکات، مشکلات، مجملات و خفیات (جرجانی، ۱۳۷۰، ص ۲۱)؛ ۴. تفسیر بیان معانی آیات قرآن و کشف از مقاصد و مدلول‌های آنها است (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج ۱، ص ۴)؛ اما همه این تعاریف به قدر مشترکی برمی‌گردند که آن کشف و بیان معنای مشکل و مراد خداوند است.

۲-۲. اخباریگری

منظور از اخباریه، فرقه‌ای از علمای امامیه در دوران متأخر است که با استناد به روش و عمل سلف صالح (محدثان و حدیث‌گرایان)، اخبار اهل بیت را مهمترین مأخذ در عقاید حتی در اصول دین، اخلاقیات و احکام شرعی می‌دانند، و به روش‌های اجتهادی و رجالی متأخران، بویژه آنچه مبنایی جز عقل نداشته باشد، به دیده انتقاد می‌نگرند و در استنباط احکام، اصول فقه را به گسترده‌گی اصولیان به کار نمی‌برند. در مقابل ایشان، اصولیان و پیروان مکتب اجتهاد قرار دارند که احکام را از کتاب، سنت، اجماع و عقل استنباط می‌کنند و در موارد شك، به اصول عملیه اربعه عمل می‌کنند. به اعتقاد مجتهدان و اصولیان، تنها اخبار می‌تواند مصدر تمام تکالیف و جواب‌گوی همه نیازهای جامعه در

هر عصر و زمان بدون استنباط و تفریع فروع از اصول باشد (بهشتی، ۱۳۹۱، صص ۲۸-۳۰).

۲-۳. استدلال دور

استدلال دوری یعنی شناختن شیء اول متوقف بر شیء دوم باشد، درحالی که خود شیء دوم با همان شیء اول شناخته می شود؛ به تعبیر دیگر، معرفی که وسیله شناسایی معرف است، خود به کمک همان معرف قابل شناخت است (مظفر، ۱۳۷۹، ص ۱۲۴). اگر توقف مزبور بی واسطه باشد، دور مصرح (آشکار) نامیده می شود و اگر با واسطه باشد، دور مضمّر (پنهان). دور در هر دو صورت، باطل و محال است؛ زیرا اقتضا دارد یک چیز بر خودش تقدم وجودی داشته باشد (طباطبایی، بی تا، ص ۸۸).

۳. تبیین دیدگاه ها در موضوع تفسیر قرآن

در بررسی مسئله جواز و امکان تفسیر قرآن، دو دیدگاه عمده قابل توجه است. گروهی از پژوهشگران بر این باورند که تفسیر قرآن نه تنها ممکن است، بلکه برای تمامی مفسران نیز امکان پذیر است. این گروه برای عقیده خود به مستندات و دلایل عقلی مانند اینکه اقتضای هدایت بشر فهم قرآن کریم است و دلیل قرآنی یعنی آیات وجوب تدبّر که لازمه امکان فهم را به همراه دارد (نساء، ۸۲) و احادیث عرضه و احادیث چگونگی استفاده از قرآن و روایات جاودانگی و... استناد نمود (مؤدب، ۱۳۸۶، ص ۹۲). در برابر، گروهی دیگر معتقدند تفسیر و فهم قرآن کریم، فقط برای معصومین علیهم السلام امکان دارد و آن را مختص آنها می دانند؛ دیدگاهی که تفسیر قرآن را (هرچند با فراهم بودن مقدمات لازم برای تفسیر) امری همگانی تلقی نمی کند و در واقع دست افراد عادی را به طور مستقیم از ساحت قرآن کوتاه دیده و شرط بهره مندی از این کتاب را تنها با واسطه علوم و معارف معصومان علیهم السلام روا می شمرد. اندیشه اختصاص تفسیر برای معصومین علیهم السلام بیشتر از طرف گروهی از محدثین که معروف به «اخباریون» هستند، ارائه شده است.

آنان برای عقیده خود به چند دسته از روایات تمسک کرده اند؛ روایات انحصار فهم

۱۴۴
مِظَالَعَالَمِ الْقُرْآنِ
سال هفتم، شماره ۲، ۱۴۰۴

قرآن به معصومین علیهم السلام مانند روایت «من خوطب به» (کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۱۵، ص ۶۹۶) و روایات استبعاد کمک عقل در فهم قرآن (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۲۷، ص ۱۹۱) و روایات نکوهش تفسیر به رأی (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۸۹، ص ۱۰۷).

از جمله کسانی که دیدگاه و ایدیولوژی وی همگام با دیگر اخباریون است، شیخ حر عاملی است. وی در کتاب «الفوائد الطوسية» عقیده خود را بیان می‌کند که بدون نص معصومین علیهم السلام، امکان استناد به ظواهر قرآن و تفسیر آن با وجود احتمال ناسخ، منسوخ، تخصیص، تقیید و متشابهات وجود ندارد (حرعاملی، ۱۴۰۳ق، ص ۱۵۶). او منابع احکام نظری را فقط در اخبار و سنت می‌داند و اعتقاد دارد که در احکام نظری غیر ضروری دینی، استفاده از ظواهر قرآن جایز نیست، مگر اینکه نصی از اهل بیت علیهم السلام مطابق آن وجود داشته باشد. وی تفسیر براساس ظواهر قرآن را، بدون پشتوانه روایی، به عنوان تفسیر به رأی می‌داند که در روایات از آن نهی شده است و هنگام نبود نصوص معصومین باید از تفسیر خودداری کرد (حرعاملی، ۱۴۰۳ق، ص ۱۸۳).

مرحوم شیخ در این کتاب بعد از بیان دیدگاه و مبانی خودش نسبت به حجیت ظواهر قرآن و جواز تفسیر به اعتقاد معاصرین خود که رقیب فکری او محسوب می‌شود، می‌پردازد که برخلاف شیخ قائل به استناد به ظواهر قرآن و عمل به آن هستند و دلایلی هم برای مبنای خود ذکر می‌کنند که عمده دلیل آنها استناد به خود قرآن است؛ از این رو به آیات متعددی برای اثبات مبنای خویش اشاره دارند، مانند دعوت به تدبّر (نساء، ۸۲) و یا عربی بودن و قابل فهم بودن قرآن (شعراء، ۱۹۵) که دلالت به عمل به ظواهر، جواز تفسیر و محکّمات قرآن است (حرعاملی، ۱۴۰۳ق، صص ۱۵۶-۱۵۹)؛ سپس مرحوم شیخ در قالب اشکال و جواب معاصر، اشکالاتی وارد می‌کند و جواب می‌دهد. در یکی از این اشکالات به هم عصر خود، مرحوم شیخ چنین اظهار می‌دارد: نویسنده معاصر بار دیگر به اشکال گیری بر روی نظر خویش پرداخته و می‌گوید ممکن است استدلال به آیات به این دلیل خدشه پذیر باشد که این آیات دلالت بر وجوب پیروی از آیات محکم و نکوهش پیروی از آیات متشابه دارند. از طرفی معاصر اظهار می‌دارد که نمی‌توان با قطعیت گفت معنای ظاهری یک آیه در زمره آیات محکم است؛ زیرا

ممکن است مخالفان ادعا کنند که این معانی در دسته آیات متشابه قرار دارند و حتی برخی ممکن است به صراحت چنین ادعایی کنند (حرعاملی، ۱۴۰۳ق، ص ۱۵۹). در ادامه، نویسنده معاصر سعی می‌کند با ذکر دلایلی، ثابت کند که معنای ظاهری در دسته آیات محکم قرار می‌گیرد، مانند عمل دانشمندان و استفاده آنها از ظواهر دلالت بر محکم بودن آن دارد، تفاوت بین ظاهر و متشابه و یا عدم قول به فصل در دخول ظواهر در محکومات در قرآن و روایات و.... که می‌توان مورد توجه قرار داد (حرعاملی، ۱۴۰۳ق، صص ۱۵۹-۱۶۱). اما مرحوم شیخ به تمام استدلال‌های آن جواب می‌دهد، مانند فهم آیات ناسخ و منسوخ توسط معصومین علیهم‌السلام و رجوع موارد متشابه و مجمل به نصوص و روایات و... (حرعاملی، ۱۴۰۳ق، ص ۱۶۱)؛ اما یکی از مهمترین پاسخ‌هایی که مرحوم شیخ به استدلال از قرآن به موافقان تفسیر می‌دهد، استدلال دور است که با توجه به جایگاه عقل نزد اخباریان می‌تواند مورد بررسی قرار گیرد.

۴. پاسخ شیخ حر عاملی به استدلال موافقان تفسیر قرآن

ما همان‌طور که پیش‌تر بیان شد، نکته مهم در کلام ایشان که توجه ما را به تحقیق واداشت، پاسخ سوم مرحوم شیخ به معاصران خود است. او با وجود اینکه دیدگاه‌هایش ریشه در مبانی اخباریگری دارد و اخباریان معمولاً استدلال‌های صرفاً عقلی در مسائل دینی را به چالش می‌کشند و معتقدند که عقل به تنهایی نمی‌تواند مسائل شرعی و دینی را به درستی درک و تفسیر کند، از استدلال منطقی و عقلی (دور) استفاده کرده است. به همین دلیل، لازم است استدلال‌های وی را بیان کرده و بررسی کنیم. او برای پاسخ به موضوع استفاده از آیات قرآن برای تفسیر و اثبات حجیت ظواهر قرآن، از رویکرد دوری بهره می‌برد و برای این استدلال سه تقریر یا وجه ارائه می‌دهد.

۴-۱. استدلال از قرآن برای قرآن

برای اینکه بتوانیم از قرآن برای اثبات لزوم عمل به آن و اعتبارش استفاده کنیم، نیاز داریم که قبلاً اثبات شده باشد که قرآن حجیت و اعتبار دارد. به عبارت دیگر، برای

استفاده از قرآن به عنوان دلیل، باید پیش تر اعتبار آن ثابت شده باشد. مطابق این دیدگاه، حجیت دلیل (قرآن) و مدعا (لزوم عمل به قرآن) هر یک به تأیید و اعتبار دیگری وابسته است؛ به عبارت دیگر، برای اثبات حجیت قرآن، به خود قرآن استناد می شود که این نوعی دور باطل است؛ یعنی دلیل و مدعا به یکدیگر وابسته اند و بدون اثبات یکی، دیگری نیز ثابت نمی شود (حرعاملی، ۱۴۰۳ق، ص ۱۶۱).

۲-۴. استدلال از ظاهر برای ظاهر

این استدلال هم به طور کامل شبیه استدلال اول مرحوم شیخ است. ایشان از جهت دیگری هم به استدلال دور نگاه می کند. در این استدلال، از ظاهر برای اثبات لزوم عمل به ظاهر استفاده شده است؛ یعنی از معنای ظاهری برای اثبات لزوم پیروی از همین معنای ظاهری استفاده شده است که این نوع استدلال نیز از لحاظ منطقی نادرست است؛ زیرا وقتی به ظاهریات برای اثبات پیروی از ظاهریات استناد می شود، باز هم مشکل دور پیش می آید، یعنی دلیل و مدعا به یکدیگر وابسته هستند و نمی توان یکی را بدون دیگری اثبات کرد (حرعاملی، ۱۴۰۳ق، ص ۱۶۱).

۳-۴. استدلال از ظن برای ظن

ایشان بیان می کند که ظواهر یا معانی ظاهری متون، تنها ظن یا گمانی ارائه می دهند و نمی توانند یقین کامل ایجاد کنند. وقتی گفته می شود استدلال براساس ظواهر، به معنی استفاده از این معانی ظاهری است که قطعیت و یقین کامل را فراهم نمی کنند. به عبارت دیگر اگر بخواهیم با استفاده از ظواهر متنی (که خودشان فقط گمان هستند) به ظواهر دیگری که آن هم موجب گمان است، استدلال کنیم، در واقع داریم از یک ظن برای تقویت یا اثبات ظن دیگری استفاده می کنیم. این نوع استدلال معمولاً در بحث های منطقی ضعف دارد؛ زیرا نمی تواند قطعیت و اعتبار لازم را فراهم کند. گواه این سخن هم اعتراف اصولیون است که معتقدند قرآن ظنی الدلالة و قطعی المتن است، اما حدیث برعکس آن است (حرعاملی، ۱۴۰۳ق، ص ۱۶۲).

۵. نقد اشکال شیخ حرعاملی

۵-۱. نقضی

در استدلال مرحوم شیخ نقض وجود دارد که لازم است آن را بیان کنیم:

استدلال دور که ایشان نسبت به تفسیر قرآن و حجیت ظواهر قرآن آورده است مورد نقض است، چون همین استدلال‌ها بی‌کم‌وکاست در دیدگاه خود ایشان و دیگر اخباریان هم صادق است. توضیح مطلب این است که اگر اخباریان حجیت حدیث و سنت معصومین علیهم‌السلام را از راه حدیث دیگر، مانند احادیث رجوع به معصومین نظیر حدیث ثقلین اثبات می‌کنند، در این صورت این مبنای اخباریان هم مستلزم دور است، چون حجیت حدیث از احادیث معصومین علیهم‌السلام اثبات می‌شود؛ درحالی که خود احادیث نیاز به حجیت دارند.

۵-۲. حلّی

۵-۲-۱. نقد استدلال قرآن از قرآن

الف) اشکال دور بودن این استدلال به این بیان که نزاع در جواز استدلال به آیات است و استدلال به آیات برای اثبات آن، دور باطل است، پاسخ داده می‌شود که نزاع در جواز استدلال به ظواهر آیات است و آیات یادشده از نصوص قرآن کریم است و مورد نزاع نیست (بابایی، ۱۳۸۱، ج ۱، ص ۲۷۷). افزون بر این زمانی که به وسیله نصوص و محکّمات استدلال شود، دیگر استدلال از ظن برای ظن و یا استدلال از ظاهر برای ظاهر باطل می‌شود.

ب) یکی از ریشه‌های این نزاع به مسئله رابطه قرآن و حدیث بر می‌گردد. در این مسئله، سخن بر سر آن است که حدیث، چه جایگاهی در کنار قرآن دارد؟ به چه میزان در معارف دینی تأثیر می‌گذارد؟ و حدود نیاز به آن در دین‌شناسی و درک معارف قرآنی چیست؟ این موضوع باعث پیدایش دیدگاه‌های متفاوتی شده است. دیدگاه اخباریان همان‌طور که بیان شد، این است که بدون احادیث معصومین علیهم‌السلام تفسیر قرآن و

فهم آن جایز نیست و هنگام فهم قرآن باید به احادیث رجوع کرد، در غیر این صورت منجر به تفسیر به رأی می شود. اما مشهور در بین شیعه و اهل سنت، قائل به این هستند که اولاً برخلاف اهل حدیث و اخباریان، این قرآن است که به حدیث حجیت می بخشد؛ چون بنابر آیات و روایات مختلف مانند حدیث ثقلین قرآن ثقل اکبر است و حجیت آن مستقل است و برای فهم و درک آن نیازی به چیزی ندارد؛ به عبارت دیگر راه فهم قرآن، بسته نیست و کتاب خداوند، خود، راهی برای فهم خودش است؛ یعنی برای تبیین مقاصدش به راهی دیگر نیازمند نیست (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج ۳، ص ۸۶). در این گروه در مقابل ادعای اخباریان فرمودند: در تفهیم مرادات قرآن به بیان تنها پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله یا به بیان آن حضرت و بیان اهل بیت گرامش باید رجوع کرد؛ ولی این سخن قابل قبول نیست؛ زیرا حجیت بیان پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله و امامان اهل بیت علیهم السلام را تازه از قرآن باید استخراج کرد؛ بنابراین چگونه متصور است که حجیت دلالت قرآن به بیان ایشان متوقف باشد، بلکه در اثبات اصل رسالت و امامت باید به دامن قرآن که سند نبوت است چنگ زد (طباطبایی، ۱۳۵۳، صص ۳۱-۳۲).

به عبارت دیگر حجیت حدیث در طول حجیت قرآن است؛ یعنی حدیث به وسیله آیات رجوع به احادیث معصومین علیهم السلام اعتبار پیدا می کند، و گرنه جایگاه چندانی ندارد. این اعتبار هم به وسیله احادیثی همچون اخبار عرض، اخبار تفسیر قرآن به قرآن و یا احادیث فهم پذیری و همچنین به وسیله آیاتی همچون (نحل، ۸۹) و یا (نساء، ۸۲) ثابت می شود. حدیث ثقلین هم تنها بر اعتباردهی و منبعیت آنها دلالت می کند و نه استقلال سنت در حجیت از قرآن، ضمن آن که سنت نیز همان طور که گفته شد وامدار قرآن می باشد (مودب، ۱۳۸۶، ص ۲۳۱).

ج) با بیان جواب دوم و اثبات آن باز به مرحوم شیخ در رابطه با دیدگاه و استدلالشان می توان در مقابلشان به استدلال دور تکیه کرد. به این بیان که این روایات در عرضه احادیث به قرآن، شرط اعتبار احادیث نقل شده از پیامبر صلی الله علیه و آله و امامان معصوم علیهم السلام را موافقت با قرآن قرار داده است؛ پس اگر در تفسیر قرآن و فهم معنا و مراد آن به احادیث نیاز باشد، دور لازم می آید؛ زیرا در این صورت اعتبار احادیث بر

معلوم شدن معنای قرآن و احراز موافقت احادیث با آن توقف دارد و تفسیر و معلوم شدن معنای قرآن بر اعتبار احادیث متوقف است، در نتیجه مدلول این روایات با توقف داشتن تفسیر بر احادیث و لزوم کمک گرفتن از روایات در تفسیر آیات ناسازگار است (بابایی، ۱۳۸۱، ج ۲، ص ۱۸۸).

۵-۲-۲. نقد استدلال از ظاهر برای ظاهر

در استدلال دوم، مبنای مرحوم شیخ بر عدم حجیت ظواهر قرآن است که به وسیله این مستلزم دور شد؛ اما بنابر مشهور شیعه و اهل سنت نه تنها ظواهر قرآن، بلکه مطلق ظواهر حجت است. علت حجیت ظواهر قرآن نیز منحصر در قرآن نیست، بلکه احادیث، راه عقل و سیره عقلاییه بر حجیت ظواهر وجود دارد که ظواهر را در زمره محکومات به حساب می آورد. پس می توان با سه دلیل دیگر نتیجه گرفت که اولاً حجیت ظواهر فقط از خود قرآن اثبات نمی شود؛ ثانیاً ظواهر قرآن جز محکومات است و می توان به وسیله آن، ظاهری را اثبات کرد. حال به اختصار دلایل حجیت ظواهر قرآن از غیر قرآن را اشاره می کنیم:

الف) روایات فراوانی مبنی بر حجیت ظواهر وجود دارد که بر مراجعه به قرآن و فهم پذیری اش دلالت دارند: ۱. روایات بسیاری به تمسک به قرآن امر می کنند و می گویند در حوادث و فتنه ها برای رهایی از آنها به قرآن تمسک کنید، نظیر حدیث ثقلین (طاهری، ۱۳۷۷، ج ۲، ص ۲۱۱)؛ ۲. احادیث عرضه اخبار به قرآن، نظیر روایتی از رسول خدا ﷺ که فرمود: «ای مردم هر خبری که از ناحیه من به شما رسیده و موافق با قرآن بود، سخن من است و هر کلامی که مخالف قرآن باشد، من آن را نگفته ام» (کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۱، ص ۱۷۴)؛ ۳. احادیث تدبّر در قرآن، نظیر روایتی از امیرالمومنین علیه السلام که می فرماید: «آگاه باشید خیری نیست در دانشی که در آن تفهّم نباشد؛ آگاه باشید خیری نیست در قرائتی که در آن تدبّر نباشد؛ آگاه باشید خیری نیست در عبادتی که در آن تفهّم نباشد» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۹۲، ص ۲۱۱)؛ ۵. احادیث تعلیم شیوه استنباط از قرآن، نظیر روایت زراره از امام صادق علیه السلام که پرسید از کجا فهمیدید که مسح سر در یک قسمت

آن است؟ حضرت در پاسخ فرمود: «لَمَكَانُ الْبَاءِ»؛ یعنی در آیه: «وَافْسَحُوا لِرُؤُسِكُمْ» (مائده، ۶) از حرف «باء» استفاده تبعیض می‌شود و نباید کل سر را مسح کرد (طاهری، ۱۳۷۷، ج ۲، ص ۲۱۲)؛ ۶. احادیثی که دلالت دارند هر آنچه ما گفتیم، محلّش را از قرآن بخواهید، نظیر روایتی از امام باقر (ع) که می‌فرمایند: «إِذَا حَدَّثَكُمْ بِشَيْءٍ فَاسْأَلُونِي مِنْ كِتَابِ اللَّهِ» (کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۱، ص ۶۰).

ب) دلیل عقلی به این شرح است که قرآن خود را تبیان و هدایتگر معرفی کرده است. در این صورت اگر ظواهرش حجت نباشد و متن آن غیرقابل فهم باشد، چگونه می‌تواند تبیین‌کننده، هدایت‌گر و مخرج از ظلمات باشد و اگر نباشد بیان این صفات برای قرآن لغو خواهد بود، پس عقل ما حکم به حجیت ظواهر قرآن و دخول ظواهر به محکمات می‌کند (فاضل موحّدی لنگرانی، ۱۴۲۸ق، ج ۳، ص ۱۴۱). افزون بر این بر کسی پوشیده نیست که قرآن سند نبوت و رسالت رسول خداست و در آیات متعددی به قرآن تحدی شده و از مردم خواسته شده که اگر منکر وحی و رسالت هستند، ده سوره و یا حتی یک سوره همانند آن را بیاورند، ولی مردم از آوردن همانند آن عاجز ماندند. سخن در اینجا است که اگر ظاهر قرآن برای مردم عرب قابل فهم نبود، چگونه می‌توانست سند نبوت و رسالت باشد و اساساً تحدی چگونه می‌توانست صورت گیرد؟ پس معلوم است که ظاهر قرآن برای آنها قابل فهم بوده است (طاهری، ۱۳۷۷، ج ۲، ص ۲۰۹).

ج) سیره عقلاییه دال بر حجیت ظواهر و شمول آن تحت محکمات است؛ چون عقلا در محاورات و مخاطبات و فهم از متن‌هایشان به ظهور تکیه و عمل می‌کردند و شارع هم به عنوان رئیس عقلا این سیره را ردع نکرده، بلکه آن را امضاء کرده است پس اقتضای سیره عقلا وجدانا محرز است. معلوم است که این تطبیق عقلاییه بر عمل به ظهور در موارد اغراض تکوینییه قرار دارد، برخلاف اغراض تشریعییه. توضیح مطلب بدین بیان است که در اغراض تکوینییه انسان بما هو انسان در نظر گرفته می‌شود، مانند غرض آن برای نوشتن کتابی؛ اما اغراض تشریعییه عبارت است از غرضی که آمر در فعل مامور دارد. به عبارت دیگر در اغراض تکوینییه حیث عبودیت، آمریت، مولویت و یا استحقاق ثواب و عقاب، مطرح نیست، برخلاف اغراض تشریعییه که این‌گونه

موضوعات در آن دخیل است. وضوح عمل عقلا در ظواهر هم از باب اغراض تکوینیه است (صدر، ۱۴۰۰ق، ج ۹، ص ۲۴۶).

افزون بر این رجوع معصومین علیهم السلام به ظواهر قرآن می تواند مهر تأییدی بر همین سیره باشد. اینک نمونه ای از استدلال امام صادق علیه السلام که ظواهر الفاظ قرآن را مورد استناد و استشهاد قرار داده است، در اینجا می آوریم: زراره از امام باقر علیه السلام درباره علت مسح بعضی از سر را پرسید: امام در جواب وی فرمود: «لمكان الباء»، یعنی به جهت وجود «باء» که در آیه وضو به کار رفته است و از ظاهر آن چنین بر می آید که تنها به قسمتی از سر مسح کردن کافی است نه به تمام آن (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۴۱۳).

۳-۲-۵. نقد استدلال از ظن برای ظن

ادعای مرحوم شیخ در وجه سوم استدلال خویش مبنی بر اینکه قرآن قطعی الصدور و ظنی الدلالة است برخلاف حدیث که ظنی الصدور و قطعی الدلالة است. در این ادعای مرحوم شیخ، به همه وجوه صدور و دلالت تأمل نشده است و نمی توان همانند مرحوم شیخ نتیجه کلی گرفت؛ چون در هر کدام از آنها وجوه مختلف و نظرات مختلفی وجود دارد و هم ظنی الدلالة بودن قرآن و هم ظنی الصدور بودن حدیث با کلیت، تأیید نشده است که به اختصار به آنها اشاره می کنیم:

الف) صدور و دلالت قرآن

به اتفاق همه علمای شیعه و اهل سنت با هر مبنایی که دارند، قرآن از نظر صدور و ثبوت به نقل تواتر قطعی است؛ اما از حیث دلالت، مشهور علما معتقدند که دلالت قرآن ظنی است، به خاطر احتمال تقیید و تخصیص و نسخ و...؛ اما چیزی که مرحوم شیخ متذکر نشده این است که به غیر از این دلالت ظنی، در قرآن آیات صریح و بدون ابهامی وجود دارد که تعبیر محکمت برای آن اطلاق می شود و در اصطلاح اهل علم از آنها به عنوان نصوص یاد می شود. محکمت در اصطلاح لغویون و مفسرون هم به آنچه که از حیث لفظ و معنا شبهه ای در آن وارد نمی شود (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۲۵۰) این تعریف

نشان می‌دهد که که محکومات نه تنها قطعی‌الدلالة هستند، بلکه مفسر آیات متشابه هم می‌توانند باشند، مانند آیه «لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ» (شوری، ۱۱) که آیه «يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ» (فتح، ۱۰) را تفسیر می‌کند و بیان می‌کند که خداوند مانند انسان جسم ندارد و منظور از آیه متشابه قدرت خداوند است. پس به غیر از آیات ظنی‌الدلالة، قرآن نصوص و محکماتی هم دارد که احتمالی در آن نمی‌رود و بالاتر آنکه در تعارض با احادیث، ملاک ترجیح و یا موافقت با این آیات است. البته اینکه برخی در دلالت قرآن پا را فراتر گذاشته اند و مدعی هستند که قرآن از نظر سند قطعی و از نظر دلالت ظنی است، و حدیث از نظر سند ظنی و از نظر دلالت قطعی است، چیزی جز یک خیال و تصویری نادرست نیست و ضربه‌ای به شأن قرآن است که بیانش فصیح‌ترین و بلیغ‌ترین بیان است. تفسیر سنت برای کتاب تنها برای روشن کردن اموری است که برای افرادی با فهم محدود دشوار است، نه به دلیل نقص در دلالت‌های کتاب؛ زیرا دلالت‌های قرآن حتی در آیات متشابه نیز روشن است. آنچه دشوار است، معانی والایی است که بر فهم‌ها نظر دارد، نه الفاظی که در بالاترین قله‌های فصاحت و بلاغت قرار دارند (مرکز الثقافه و المعارف القرآنیه، ۱۳۷۴، ج ۳، ص ۵۴۶).

پس نگاه کلی بدون تفصیل بین آیات و حمل همه آنها به دلالت ظنی کار نادرستی محسوب می‌شود.

ب) صدور و دلالت روایات

ادعای مرحوم شیخ در حدیث به مراتب بیشتر نقض خواهد شد؛ چون حدیث هم در صدور و هم در دلالت دارای تفصیل است.

در علم اصول و در باب حجیت خبر واحد بین اصولیون در حجیت روایات و عمل به آنها اختلاف بسیاری وجود دارد. شیخ طوسی در کتاب العدة به بیان اختلافات بین علما در خبر واحد پرداخته است. بنابر یک دیدگاه، خبر واحد حجیت مطلق دارد. برخی مانند احمد ابن حنبل و ابن سریق به این دیدگاه متمایل شدند. بنابر دیدگاه دیگر خبر واحد حجیت ندارد. برخی مانند سید مرتضی و محمد ابن اسحاق به دلیل عدم حصول

علم توسط خبر واحد این دیدگاه رو برگزیده‌اند. همان‌طور در همین دو دیدگاه تفصیل وجود دارد که برخی قائل به این هستند که وقتی خبر واحد و روایت حجت است که محفوف به قرینه قطعی و طریق مخصوصی باشد که این طریق هم از راه شرع اثبات می‌شود و عقل دلالتی بر حجیت آن ندارد. شیخ طوسی و اکثر اصولیون شیعه این دیدگاه را برگزیده‌اند. برخی علما حجیت خبر واحد را فقط از راه عقل ثابت می‌کنند که ابن سریج این مذهب را اختیار کرده است. در عدم حجیت آن هم کسانی که عدم وجوب عمل به خبر واحد را ثابت می‌کنند، بعضی دیدگاه خود را منحصر در دلیل عقلی می‌دانند و بعضی بر خلاف آنها آن را منحصر در دلیل شرعی می‌دانند (طوسی، ۱۴۱۷ق، ج ۱، صص ۹۸-۱۰۰) غیر از این تفصیل، تفصیل دیگری است که خبر واحد تنها در امور جزئی و احکام شرعی معتبر است، ولی در معارف و اصول اعتقادات معتبر نیست (رستمی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۵۹).

در باب روایات تفسیری هم نمی‌توان به راحتی به این روایات رجوع و اعتماد کرد؛ از این رو دانشمندان و مفسران شیعه در این باب باهم اختلاف کردند. برخی معتقدند حجیت بیان پیامبر ﷺ و ائمه اهل بیت فقط در مورد بیان شفاهی است؛ اما اخباری که کلام آنها را حکایت می‌کند در صورتی که متواتر یا محفوف به قرینه قطعی یا مانند آن باشد، حجت است، ولی اگر متواتر یا محفوف به قرینه قطعی نبوده، گرچه موافق کتاب الله باشد حجیت ندارد؛ چون خبر واحد ظنی مخالف کتاب، بیان نیست. خبر واحد ظنی موافق کتاب هم، احراز بیان بودن برایش نمی‌شود (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج ۱۲، ص ۲۶۲)؛ اما برخی معتقدند تمامی احکام و سنن شریعت را که تفصیل مجملات قرآن است و تفسیر این آیات به حساب می‌آید و با خبر واحد جامع الشرائط به دست ما رسیده، پذیرفته و معتبر است؛ مگر خبری که خللی از لحاظ ضعف سند یا سستی محتوا در آن مشهود باشد، در این صورت اعتبار ندارد (معرفت، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۲۷).

همان‌طور که بیان شد این اختلاف در حجیت اخبار فقط گوشه‌ای از اختلافات و تفصیلات از اخبار و روایات است که نشان‌دهنده عدم رأی کلی به مسئله قطعی الدلالة بودن حدیث است.

اما یکی از مهمترین نقضیات دیدگاه کلی مرحوم شیخ این است که علما اهل حدیث در طی سالیان متمادی به موانعی از فهم حدیث برخوردند که با وجود این موانع به راحتی نمی توانیم صدور و دلالت حدیثی را قطعی بدانیم. نمونه هایی از این موانع را به اختصار ذکر می کنیم:

(الف) تصحیف و تحریف: تصحیف و دگرگونی اشتباهی یا عمدی متن سخن و نوشته، همواره در جریان نقل حدیث، اتفاق افتاده است. این تغییرها، مخلّ به معنا بوده و مانع از فهم درست متن شده اند. برای عنوان نمونه در روایتی آمده است: «كَانَ النَّبِيُّ ﷺ يَسْتَحِبُّ الْعَسَلَ يَوْمَ الْجُمُعَةِ» در نگاه بدوی به نظر می رسد که این حدیث از احادیث طبی به شمار می رود؛ اما ابهام در بین استحباب خوردن عسل در روز جمعه وجود دارد. با یافتن متن درست حدیث می یابیم که در واقع نقطه ای از عسل حذف شده که در اصل غسل بوده است، یعنی در روز جمعه غسل کردن مستحب است.

(ب) اشتراك لفظی: الفاظ کلام عربی، مانند بسیاری از زبان ها، گاه چند معنا دارند و این واژه های چند معنایی، به دلیل نبود قرینه باعث ابهام در دلالت روایات می شود، مانند کلمه اختلاف در حدیث منقول از پیامبر اکرم ﷺ: «اِخْتِلَافُ أُمَّتِي رَحْمَةٌ»، می تواند هم به معنای تفرقه و چنددستگی باشد و هم به معنای آمدو شد؛ از این رو یکی از اصحاب امام صادق (ع) دچار سرگردانی می شود و معنای واژه را از امام جویا می شود.

(ج) خلط معنای لغوی و اصطلاحی: خلط معنای لغوی و معنای اصطلاحی، حاصل تحول معنایی واژه است که فقط نزد گروه خاصی و نه همه عرف و اجتماع صورت پذیرفته است. مانند واژه صلاة در علم فقه و نزد همه فقیهان به معنای مطلق نماز است؛ نمی توان در ابواب فقه به سادگی برای آن معنای دیگری یافت؛ زیرا معنای عرفی و لغوی آن یعنی درود فرستادن و دعا کردن بیشتر در مباحث عقیدتی و غیر فقهی کاربرد دارد (مسعودی، ۱۳۸۹، صص ۱۸۴-۱۸۹).

(د) نقل به معنا: نقل به معنا در مقابل نقل به الفاظ قرار دارد. در نقل به معنا راوی مؤلف به حفظ حدیث یا الفاظ و عبارات آن نیست، بلکه معانی و مفاهیم روایات را با عبارات خود به دیگران انتقال می دهد که این کار در بعضی اوقات

باعث سرگردانی در فهم حدیث می شود (معارف، ۱۳۸۷، ص ۱۴۳).

ه) وجود ناسخ، مقید، مخصص و معارض: این قسم نقضی بر ادعای مرحوم شیخ است که فرموده قرآن ظنی الدلالة است به خاطر وجود نسخ، تخصیص، تنقید و تعارض. با این حال نمی توان قرآن را بدون روایات تفسیر کرد؛ اما همین بیان در احادیث هم می تواند کاربرد داشته باشد؛ چون در احادیث هم مانند قرآن این وجوه و قرائن وجود دارد. افزون بر این انگیزه نگارش برخی کتب مانند تهذیب و استبصار این بوده که همین قرائن را کنار هم بچیند و آنها را جمع کند؛ لذا با این وجود نمی توان به راحتی از دلالت معنای حدیثی گذشت.

دانشمندان حوزه حدیث در آثار خود به موانع دیگری در دلالت احادیث برخوردند که به همین مقدار کفایت می کنیم؛ اما در صدور و سند هم اهل علم حدیث موانعی را یافتند که باعث ضعف حدیث و ظنی الصدور شدن آن می شود. موانعی همچون مرسل بودن سند حدیث، معلق شدن و یا تقطیع سند، جعل و وضع حدیث، قلب سند و دیگر موانعی که باعث عدم اطمینان به احادیث می شود.

با وجود این موانع و اختلافات است که برخی دانشمندان ادعای مبالغه آمیزی داشتند که قرآن، معجزه جاوید پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و قطعی الصدور است، در حالی که روایات حتی اگر سند صحیح داشته باشند، قطعی الصدور نیستند و در رتبه پس از قرآن قرار می گیرند و خبر متواتر اگرچه اطمینان به صدور دارد، هم رتبه با قرآن نیست. افزون بر این، شمار اخبار متواتر نیز چندان زیاد نیست که بتوان در پژوهش های حدیثی بدان اتکا کرد (طباطبایی، ۱۳۹۰، ص ۲۵۱) و از متأخران امامیه، اشخاصی با تتبع خود بیان کردند که ادعای قطعی الدلالة بودن اکثر احادیث با وجدان سازگار نیست و نیازمند دلیل و اقامه برهان است و حصول دلالت قطعی در احادیث در غایت ندرت است (خاقانی، ۱۴۰۴، ص ۲۲۲).

پس در نتیجه به وسیله این موانع، تفصیل و اختلافات در مورد دلالت قرآن و حدیث نمی توانیم دید کلی نسبت به آنها داشته باشیم و نمی توان قاعده ای از دلالت و صدور آنها به دست آورد تا مرحوم شیخ از آن برای عدم جواز تفسیر و عدم حجیت ظواهر قرآن استفاده کند.

نتیجه گیری

مرحوم شیخ حر عاملی در صدد بیان استدلال منطقی برای جایز نبودن تفسیر قرآن بدون روایات و حجت نبودن ظواهر قرآن برآمد تا بتواند ادعای خود را اثبات کند؛ اما همان طور که بیان شد اشکالات متعددی، اعم از اشکال نقضی و حلّی به استدلال ایشان وارد بود، مانند اشکال دور در صورت اصالت قرآن و حجیت دادن قرآن با احادیث که مستلزم دور می شد و یا اثبات حجیت ظواهر قرآن با دلایل مختلف، مانند سیره عقلاییه و دلیل عقلی و همین طور اشکال در ادعای کلی ایشان مبنا بر اینکه قرآن قطعی الصدور و ظنی الدلالة است، برخلاف احادیث که ما با دلایل مختلف به این ادعا پاسخ دادیم. از این مسئله می توان این گونه نتیجه گرفت که ظواهر قرآن با دلایل متقن طبق مشهور علمای شیعه اهل سنت حجت است و به تبع آن تفسیر قرآن کریم هم می تواند جایز باشد، حتی بالاتر از آن طبق دلایل محکم حکم به ضرورت آن می دهند و فقط علمای اخباری، مانند مرحوم شیخ با توجه به اختلاف مبنا معتقد بر عدم جواز تفسیر قرآن بدون روایات هستند که مفسرون و اصولیون این مبنا را نمی پذیرند.

فهرست منابع

* قرآن کریم.

ابو حیان، محمد بن یوسف. (۱۴۲۰ق). البحر المحيط فی التفسیر (ج ۱). بیروت: دارالفکر.
بابایی، علی اکبر. (۱۳۸۱). مکاتب تفسیری (ج ۱). تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).

بهشتی، ابراهیم. (۱۳۹۱). اخباریگری (تاریخ و عقاید). قم: موسسه علمی فرهنگی دارالحديث.
جرجانی، علی بن محمد. (۱۳۷۰). التعریفات. تهران: ناصر خسرو.
حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۳ق). الفوائد الطوسیه. قم: بی‌نا.
حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ق). تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه (ج ۱). قم: مؤسسه آل‌البیت.

خاقانی، علی بن حسین. (۱۴۰۴ق). رجال الخاقانی. قم: مکتب الاعلام السلامی.
ذهبی، محمدحسین. (بی‌تا). التفسیر و المفسرون. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
راغب اصفهانی، حسین. (۱۴۱۲ق). المفردات فی غریب القرآن. بیروت: دارالعلم.
رستمی، علی اکبر. (۱۳۸۰). آسیب‌شناسی و روش‌شناسی تفسیر معصومان علیهم‌السلام (ج ۱). رشت: کتاب مبین

سلمان پور، محمدجواد. (۱۳۸۳). «بررسی نظریه‌ی اخباریین در عدم حجیت ظواهر قرآن». نشریه علوم انسانی الزهراء. ۱۴(۵۰). صص ۱۰۵ - ۱۳۴.

صدر، محمدباقر. (۱۴۰۰ق). بحوث فی علم الاصول. بیروت: دارالاسلامیه.

طاهری، حبیب الله. (۱۳۷۷). درس‌هایی از قرآن (ج ۲). قم: اسوه.

طباطبایی، سیدمحمدحسین. (بی‌تا). بدایة الحکمة. قم: دفتر انتشارات اسلامی.

طباطبایی، سیدمحمدحسین. (۱۳۵۳). قرآن در اسلام. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۳۹۰ق). المیزان في تفسير القرآن (ج ۱، ۳، ۱۲). بیروت: مؤسسة الأعلمي للمطبوعات.

طباطبایی، محمد کاظم. (۱۳۹۰). منطق فهم حدیث. قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی. طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۱۷ق). العدة فی اصول الفقه (ج ۱). قم: محمد تقی علائقندیان. فاضل موحدی لنکرانی، محمد. (۱۴۲۸ق). دراسات فی الأصول (ج ۳). قم: مرکز فقه الاثمه الاطهار.

قاضی زاده، کاظم؛ مقیمی نژاد داورانی، محدثه. (۱۳۹۰). «حجیت فهم و تفسیر غیر معصومین از قرآن کریم در روایات شیعه». حدیث پژوهی. ۳(۶)، صص ۲۲۱-۲۵۰.

کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۲۹ق). الکافی (ج ۱). قم: دارالحدیث.

مجلسی، محمد باقر. (۱۴۰۳ق). بحار الانوار (ج ۹۲). بیروت: بی نا

مرکز الثقافه و المعارف القرآنیه. (۱۳۷۴). علوم القرآن عند المفسرین. قم: نشر مکتب الإعلام الإسلامی

مسعودی، عبدالهادی. (۱۳۸۹). درسنامه فهم حدیث. قم: انتشارات زائر.

مظفر، محمد رضا. (۱۳۷۹). المنطق. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه دفتر انتشارات اسلامی

معارف، مجید. (۱۳۸۷). شناخت حدیث (مبانی فهم متن - اصول نقد سند). تهران: نبأ.

معرفت، محمد هادی. (۱۴۱۸ق). التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشيب. مشهد: الجامعة الرضوية للعلوم الإسلامية.

مودب، رضا. (۱۳۸۶ق). مبانی تفسیر قرآن. قم: دانشگاه قم.

References

* The Holy Quran

- Abu Hayyan, M. b. Y. (2000). *Al-Bahr al-Muhit fi al-Tafsir* (Vol. 1). Beirut: Dar al-Fikr. [In Arabic]
- Babaei, A. (2002). *Makatib Tafsiri* (Vol. 1). Tehran: SAMT. [In Persian]
- Beheshti, E. (2012). *Akhbarigari (Tarikh va Aqa'id)*. Qom: Dar al-Hadith Scientific and Cultural Institute. [In Persian]
- Dhahabi, M. H. (n.d.). *Al-Tafsir wa al-Mufasssirun*. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-Arabi. [In Arabic]
- Fazel Lankarani, M. (2007). *Dirasat fi al-Usul* (Vol. 3). Qom: Pure Imams Jurisprudential Center. [In Arabic]
- Hurr Amili, M. b. H. (1983). *Al-Fawa'id al-Tusiyyah*. Qom: n.p. [In Arabic]
- Hurr Amili, M. b. H. (1989). *Tafsil Wasa'il al-Shi'ah ila Tahsil Masa'il al-Shari'ah* (Vol. 1). Qom: Mu'assasat Al al-Bayt. [In Arabic]
- Jurjani, A. b. M. (1991). *Al-Ta'rifat*. Tehran: Nashr-e Nashr Khosrow. [In Arabic]
- Khaghani, A. b. H. (1983). *Rijal al-Khaghani*. Qom: Maktab al-A'lam al-Islami. [In Arabic]
- Kulayni, M. b. Y. (2008). *Al-Kafi* (Vol. 1). Qom: Dar al-Hadith. [In Arabic]
- Ma'aref, M. (2008). *Understanding Hadith (Foundations of Textual Interpretation - Principles of Isnad Criticism)*. Tehran: Naba'. [In Persian]
- Ma'rifat, M. H. (1997). *Al-Tafsir wa al-Mufasssirun fi Thawbihi al-Qashib*. Mashhad: al-Jami'ah al-Radawiyyah lil-'Ulum al-Islamiyyah. [In Arabic]
- Majlesi, M. B. (1983). *Bihar al-Anwar* (Vol. 92). Beirut. [In Arabic]
- Markaz al-Thaqafa wa al-Ma'arif al-Qur'aniyyah. (1995). *'Ulum al-Quran 'ind al-Mufasssirun*. Qom: Nashr Maktab al-A'lam al-Islami. [In Arabic]
- Mas'udi, A. (2010). *Darsnamah Fahm Hadith*. Qom: Nashr-e Za'er. [In Persian]

- Mo'adab, R. (2007). *Principles of Quranic Interpretation*. Qom: University of Qom. [In Persian]
- Muzafar, M. R. (2000). *Al-Mantiq*. Qom: Society of Teachers, Islamic Seminary of Qom, Islamic Publications Office. [In Arabic]
- Qazizadeh, K., & Moghiminejad Davarani, M. (2011). The authority of non-Infallibles' understanding and interpretation of the Quran in Shi'i traditions. *Hadith-Pajouhi*, 3(6), pp. 221–250. [In Persian]
- Raghib Isfahani, H. (1991). *Al-Mufradat fi Gharib al-Quran*. Beirut: Dar al-'Ilm. [In Arabic]
- Rostami, A. (2001). *Asib-shenasi va Ravesh-shenasi Tafsir Ma'suman* (Vol. 1). Rasht: Ketab Mobin. [In Persian]
- Sadr, M. B. (1980). *Buhuth fi 'Ilm al-Usul*. Beirut: Dar al-Islamiyyah. [In Arabic]
- Salmanpur, M. (2004). An examination of the Akhbariyyun's theory on the non-authoritativeness of Quranic appearances. *Al-Zahra Journal of Humanities*, 14(50), pp. 105–134. [In Persian]
- Tabatabaei, M. K. (2011). *Mantiq Fahm Hadith*. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. [In Persian]
- Tabatabaei, S. M. H. (1970). *Al-Mizan fi Tafsir al-Quran* (Vols. 1, 3, 12). Beirut: Mu'assasat al-A'lami lil-Matbu'at. [In Arabic]
- Tabatabaei, S. M. H. (1974). *Quran dar Islam*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian]
- Tabatabaei, S. M. H. (n.d.). *Bidayat al-Hikmah*. Qom: Islamic Publications Office. [In Arabic]
- Taheri, H. (1998). *Lessons of the Quran* (Vol. 2). Qom: Usweh. [In Persian]
- Tusi, M. b. H. (1996). *Al-'Uddah fi Usul al-Fiqh* (Vol. 1). Qom: Muhammad Taqi Alaqbandiyan. [In Arabic]